

МОЛОЧКОВА НАДІЯ МИКОЛАЇВНА, к.т.н., с.н.с., Національний заповідник «Софія Київська», провідний науковий співробітник, E-mail: sophia_nauka@ukr.net

НІЩУК ЛАРИСА ОЛЕКСІЇВНА, Національний заповідник «Софія Київська», с.н.с.

УДК 72.03, 726.5.03, 726.6

ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА ТА РЕСТАВРАЦІЇ «СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ»

Ключові слова: Софійський собор, Давній Київ, реставрація, дослідження, архітектура, монументальний живопис.

В статті викладені основні етапи архітектурно-реставраційної історії стародавнього Софійського собору у Києві, його використання, наукових досліджень за цим напрямом.

В статье изложены основные этапы архитектурно-реставрационной истории древнего Софийского собора в Киеве, его использование, научных исследований по этому направлению.

This article contains the basic stages of architectural and restoration history of the ancient St. Sophia Cathedral in Kiev, its use, research in this area.

Софійський собор пам'ятка архітектури початку XI ст. - один із шедеврів сакральної архітектурної спадщини України. Унікальні мозаїки і неповторні фрески, а також велична архітектура, ставлять його в один ряд з найвидатнішими пам'ятками людської цивілізації [1,2,3,4].

Собор належить до споруд хрестово-купольного типу, збудованих за візантійськими архітектурними і художніми традиціями. Проте візантійські архітектурні форми та методи будівництва під впливом слов'янської культури та смаків київського князя набули у ньому нового тлумачення. Первісно він мав вигляд п'ятинавового п'ятиапсидного храму, оточеного з півночі, заходу й півдня подвійними відкритими галереями: внутрішніми двоярусними та зовнішніми одноярусними з аркбутанами, що зміцнювало будівлю собору по основних його осях. Над одноярусни-

ми галереями проходили відкриті балкони – гульбища. По кутах із західного фасаду височили дві асиметричні відносно центрального ядра собору сходові вежі, що вели на хори – полаті. Увінчували собор тринадцять бань, які у поєднанні з відкритими галереями утворювали могутню динамічну пірамідальну просторову композицію, очолювану центральною банею на високому барабані. Мурування стін собору виконано у техніці «змішаного мурування» (opus mixtum) з граніту та червоного кварциту, що чергуються з рядами цегли – плінфи – на рожевому вапняно-цементному розчині. Фасади не були потиньковані.

Історія Софійського собору тісно пов'язана з історією давньоруської держави Київської Русі, що виникла у IX ст. У літописах закладення собору пов'язується з будівничою діяльністю князя Ярослава Мудрого (1019–1054). Зведення собору у період розквіту могутньої держави знаменувало тріумф християнства на Русі, введеного у 988 р. його батьком князем Володимиром Святославичем (978–1015) (рис. 1).

Як головний митрополичий храм Русі, собор став її духовним, політичним і культурним центром. Тут відбувалися головні події церковного і державного життя: церковні собори, посвячення у митрополити, «посадження» на великокняжий престол, прийоми послів, затвердження політичних угод. При соборі велось літописання і було створено першу відому на Русі бібліотеку. У 1051 р. з ініціативи Ярослава Мудрого митрополитом у Софії став русин Іларіон, а не грек. У 1054 р. у соборі поховали Ярослава Мудрого, мармуровий саркофаг якого стоїть тут донині. З 1093 по 1154 рр. у Софії було поховано чотирьох князів з роду Всеволода Ярославича, в тому числі – Володимира Мономаха (1125).

Чимало літописних звісток про собор стосуються часів князя Ізяслава Мстиславича, онука Володимира Мономаха. У вирі династичних війн Ізяслав тричі здобував Київ (1146,

Рис. 1. Софійський собор. Східний та північний фасади. Макет-реконструкція XI ст., М.Й. Кресальний, В.П. Волков, Ю.С. Асеев

1150, 1151) і щоразу виконував у соборі обряд посідання великокняжого престолу. У 1169 р. Софію було пограбовано Мстиславом, сином ростово-суздальського князя Андрія Боголюбського, 1204 р. – Рюриком Ростиславичем. 1180 р. під час пожежі, що спалахнула у Верхньому Києві, Св. Софія була пошкоджена вогнем.

Під час Батиевої навали 1240 р. Св. Софію було пограбовано і спустошено, хоча сам собор уцілів і залишився головним діючим храмом Києва. За митрополита Кирила II (1242–1280) Св. Софію полагодили та впорядкували. Незважаючи на іноземне поневолення, Софія залишалася резиденцією митрополита, який звідси управляв 19 руськими єпархіями до 1300 р. Оскільки Південна Русь була розорена монгольськими набігами, в 1300 р. митрополит Максим переніс свій осідок у Володимир-на-Клязьмі, хоч офіційно кафедра резидувала у Софії. При соборі існував митрополичий двір, де мешкали митрополити під час перебування в Києві.

У XIV ст. Південно-Західна Русь підпала під владу Литовської держави. Було створено осібну Київську митрополію православних підданих литовського князя. Проте налякані численними набігами кримських татар, південно-руські митрополити майже не жили у Києві, маючи осідок у столичному Вільно або Новогрудці під Вільно. Софійський собор тривалий час залишався без догляду.

Після Люблінської унії 1569 р., коли утворилася польсько-литовська держава Річ Посполита, Київ підпав під владу польської корони. Підвищуючись над руїнами Верхнього, або Старого, міста, Софія дедалі більше занепадала. В середині XVI ст. київський городничий у рапорті польському королю повідомляв, що на даху Софії ростуть дерева. Про запустіння й руйнацію собору повідомляють багато літературних джерел. Після Берестейської унії 1596 р. собор перейшов до уніатів. Стан Софії, за володіння якою точилася гостра боротьба, був вельми невтішним, у чому православні й уніати взаємно звинувачували один одного. З 1609 р. відправи у Софії припинилися. У першій чверті XVII ст. впала її західна стіна, заваливши головний вхід уламками.

Нова доба в історії Софії пов'язана з митрополитом Петром Могилою (1633-1647), який у 1633р. перебрав собор від уніатів і влаштував при ньому чоловічий монастир, звівши для нього дерев'яні будівлі. Вклавши в справу відродження Софії великі кошти численних дародавців, в т.ч. особисті, Могила запросив до Києва кращих майстрів. Над реставрацією Софії працювали: відомий італійський зодчий Октавіано Манчіні, українські художники брати Тиміш та Іван Зінов'єви. Для оздоблення храму було випи-сано з Москви позолотника Якіма Євтихіяєва, іконописця

Йоакима, а також різьбярів, теслів, мулярів. Зроблено було чимало. Відреставровано центральне ядро Софії, де відбувалися відправи. Основну увагу приділено вівтарній частині і північному фасаду, оскільки саме тут знаходився головний вхід, бо західна стіна все ще лежала в руїнах. Був виготовлений високий дерев'яний різьблений і позолочений іконостас із храмовою іконою Св. Софії. За сучасними дослідженнями, Могила створив у східних торцях північної і південної зовнішніх відкритих галерей дві каплиці, призначені для мощей князя Володимира Святославича і київського священномученика митрополита Макарія. Ця акція була приурочена до Київського собору 1640 р., який відкрився в Софії на її храмове свято – Різдво Богородиці.

Реставрація Собору тривала дуже довго й, на жаль, не була завершена за часів Могили, оскільки обсяг робіт був величезним.

Після Могилянської реставрації Софія загалом зберегла свій первісний стан. Про вигляд Софії цього періоду свідчать малюнки голландського художника А. ван Вестерфельда (1651) й опис собору архідияконом Павлом Алеппським (1652) (рис. 2).

26 квітня (6 травня) 1686 року був укладений Вічний мир – договір про розділ території України Московським царством і Річчю Посполитою. Мир завершив московсько-польську війну, що тривала з 1657 року на території сучасної України і Білорусії. Договір підтверджував пункти Андрусовського перемир'я 1667 років.

Подальше відродження собору пов'язане з іменем Івана Мазепи (1687–1708) і його сподвижника – митрополита Варлаама Ясинського (1690–1706). Гетьман надав 5000 дукатів на позолочення бані Софії, подарував собору золоту чашу в 500 дукатів, а на його відновлення виділив 50 000 золотих.

У 1697 р. сильна пожежа знищила вже полагождені дерев'яні будівлі монастиря, зведені за Петра (Могили) і монастирський архів. Але до початку XVIII ст. Софійський собор було повністю відбудовано. Внаслідок капітальних ремонтно-реставраційних робіт на рубежі XVII – XVIII ст. собор зовні набув барокового вигляду, який у своїх основних рисах зберігся донині. Над одноярусними відкритими галереями було надбудовано другі поверхи, аркбутани розібрані, а галереї перетворено на закриті приміщення, де розмістилися бічні вівтарі. Над зовнішніми галереями звели шість нових бань, і їх стало дев'ятнадцять. Фасади було потиньковано й побілено, бані позолочено. Особливо пишно було декоровано відновлений з руїн західний фасад храму з центральним порталом. Над середньою частиною, дещо заглибленою від лінії фасаду, звели високий фронтон,

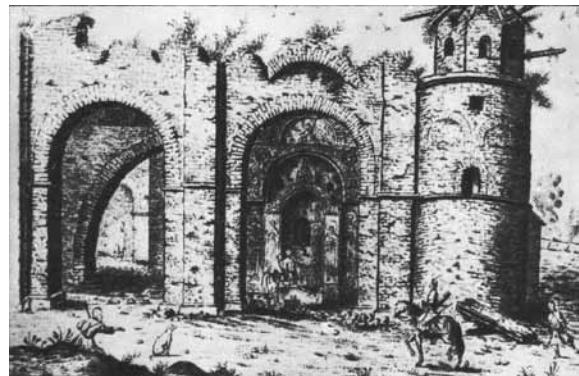

Рис. 2. Вигляд Софійського собору з малюнків А. ван Вестерфельда, 1651 р.

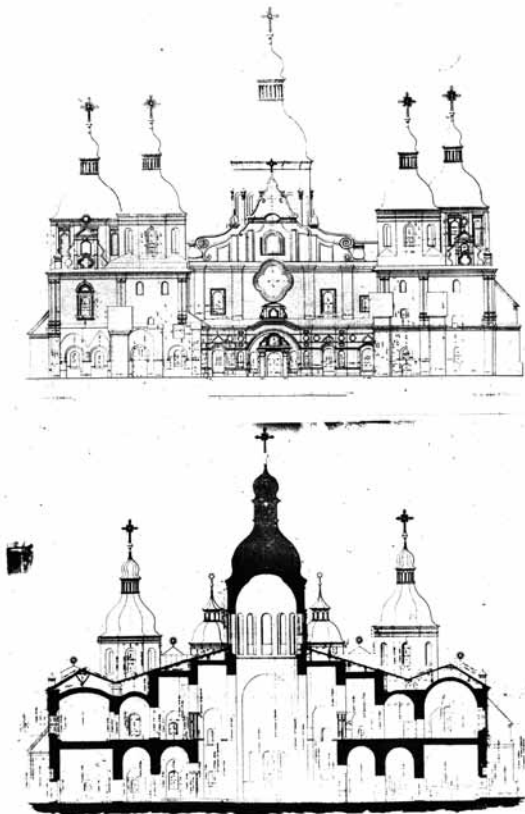

Рис. 3. Софійський собор. Обмір. Західний фасад, поперечний розріз, 1846 р.

оздоблений ліпленням.

Упродовж XVIII ст. змінюється й інтер'єр храму. Його поруйновану західну частину перебудували, внаслідок чого центр собору став просторішим. На стінах собору з'явилися нові олійні малювання у традиціях барочного живопису, сховавши під собою стародавні фрески. Мозаїки були залишені та стали основними акцентами нової системи внутрішнього убранства. Розмальовування Софії, що тривало впродовж усього XVIII ст., проводили художники живописної майстерні Софійського монастиря.

У 1786 р. монастир було ліквідовано у зв'язку з секуляризаційною реформою Катерини II. У цей же період у соборі була проведена реконструкція, частиною якої було посилення основних несучих елементів конструкції системою тяжів і анкерних пристроїв, на що було виділено не менш 500 пудів мегала. Храм набув назву «Кієво-Софійський Кафедральний Собор» з відповідним штатом і утриманням. Відтоді київський митрополит вважався одночасно і архімандритом Кієво-Печерської лаври. Софійський собор залишився резиденцією митрополита, якому дозволялося мати осідок у Лаврі.

Наступний етап в історії реставрації Софії пов'язаний з роботами 1843–1853 рр. під керівництвом академіка Ф. Солнцева. Стіни від пізніших нашарувань тиньку й барочного живопису очищалися примітивними методами, відкриті фрески промальовувалися олійними фарбами згідно з первинним виглядом за візантійськими канонами (рис. 3).

Для оснащення собору повітряно-калориферним опаленням у 1882 р. до західного фасаду прибудували нартекс, під яким влаштували теплову камеру. Тоді ж було перебудовано бароковий фронтон над західним фасадом, якому надали модної псевдовізантійської форми.

Після створення у 1919 р. Української Автокефальної

Православної Церкви (УАПЦ), собор став її кафедральним храмом. Одночасно тут діяла Софійська комісія Всеукраїнського Археологічного Комітету Всеукраїнської Академії наук, велися реставраційні й дослідницькі роботи. Разом з тим у 1920-30-і рр., як і в інших храмах Києва, відбувалась конфіскація найкоштовніших речей Софійського собору.

В 1934 р. було утворено Софійський державний заповідник, відкритий для відвідувачів навесні 1935 р. Створення заповідника відкрило нову сторінку в житті древнього Софійського собору і пам'яток архітектури на його території. Виникли широкі можливості для досліджень і реставрації. В першу чергу було виконано науково обґрунтоване дослідження собору під керівництвом І. Моргілевського, І. Е. Грабаря, яка стосувалась реставрації фресок та мозаїк, проведено археологічні та архітектурні дослідження. Над реставрацією мозаїк і фресок працювали В. Фролов, П. Юкін, А. Баранов, І. Овчинников та О. Домбровська. Археологічні дослідження проводили Т. Мовчанівський, І. Самойловський, М. Каргер. Такі роботи ще масштабніше розгорнулися у повоєнні роки. Археологічні роботи продовжив М. Каргер. Історики архітектури Ю. Асєєв, М. Кресальний, В. Волков на базі нових досліджень створили макет-реконструкцію давнього вигляду собору [1,2,3].

У 1950-і рр. архітектурну реставрацію Софії було в основному завершено. Розгорнулася багаторічна робота з реставрації монументального живопису. Головним завданням реставраторів було розкриття давнього живопису з-під пізніших нашарувань, виявлення і ліквідація відшарувань тиньку, очищення живопису від бруду й кіптяви. Завдяки реставраційним роботам відроджено найбільший у світі стінописний ансамбль першої половини XI ст.: 260 м² мозаїк (з 640 м²) і близько 3000 м² фресок (з 6000 м²).

Завдяки подальшим дослідженням була уточнена конструктивна система наземної будови, основного ядра, її перебудов, фундаментна система собору та деталі історії будівництва храму.

Розбивку будівлі виконували на місцині, яка була вирівняна і мала ухил близько 1,5 м із заходу на схід. Роботи здійснювали без кутомірних інструментів, використовували шнур і кілочки по прийнятій у візантійській архітектурі того часу системі пропорційності, що призвело до деяких неточностей на плані та позначилося на композиції будівлі. Будівля собору подібна до храмів, які зустрічаються у візантійській архітектурі столичної константинопольської школи, але прямих аналогій у нього немає. Для київського собору характерна центрична композиція: довжина його центральної частини майже дорівнює ширині (без галерей). Будівництво собору йшло швидко, про що свідчать «денні захватки» мулярів, які можна прослідити в кладці стін. Зведення будівлі продовжувалося не більш трьох-чотирьох сезонів і, імовірно, стільки ж зайняли роботи по внутрішньому оформленню й оздобленню. Надалі надземні конструкції собору неодноразово перебудовувалися і посилювалися, але основне ядро храму збереглося незмінним.

Зовнішні фундаменти виконані з бутової кладки, що складається з гранітних валунів і великих брил червоного овруцького кварцу на цем'янковому розчині із шириною обріза фундаменту 0,18...0,44 м на глибину 1,75...2,0 м, внутрішні фундаменти складені з рваного бутового каменю насухо, без розчину з обрізом фундаменту 0,15...0,2 м на глибину 0,85...1,0 м. Фундаменти надалі не посилювались, окрім західної частини, де при будівництві підвалу під нартексом були споруджені цегельні стрічкові фундаменти завглиб-

Рис. 4. Термографічні дослідження.

Рис. 5. Випробування приладу мікрохвильового вимірювання вібрацій та деформацій конструкцій.

шки до 5 м.

Таким чином, сучасна будівля являє собою єдину систему, яка поєднує древнє ядро Софії і більш пізні конструкції, посилені системою конструктивного захисту – контрфорсами і тяжами.

Наразі несучі конструкції Собору загалом знаходяться в стабільному стані. Але слід зазначити, що північна частина собору має набагато менше деформацій, ніж південна, для якої характерна велика кількість наскрізних і силових тріщин. Особливо це стосується колишньої галереї, південної башти і приміщення хрещальні, що примикає до них. Ширина розкриття більшої частини тріщин в центральній і північній частині собору складає 0,1...1 мм, в стінах південної галереї – 0,1...8 мм, в хрещальні до 80 мм. Ширина розкриття тріщин в склепінні хрещальні складає 0,5...7 мм, в куполі Михайлівського залу – 0,5...2,5 мм.

Згідно з дослідженнями, проведеними інститутом ДП НДІБК та КДП Київгеоінформатика в 2003-2015 рр., динаміка розкриття тріщин в стінах, арках та склепіннях незначна, спостерігаються сезонні коливання ширини розкриття характерних тріщин за спостережними марками в межах 0,3...0,8 мм.

Нині велика увага приділяється дослідженню, консервації, збереженню й експонуванню живопису, здійснюється постійний контроль за температурно-вологісним і світловим режимами приміщень собору, ведеться моніторинг технічного стану собору і території архітектурного ансамблю Софійського собору з метою завчасного запобігання негативних наслідків.

Заповідником від початку XXI ст. активно проводяться наукові дослідження за різними напрямками (рис. 4,5). Усвідомлюючи особливу цінність стародавніх архітектурних пам'яток, в першу чергу – Софійського собору, як об'єктів культурної спадщини і спадкоємності поколінь, першочерговими вибрані основні напрями досліджень, які безпосередньо і практично спрямовані на їх фізичне збереження. Це:

- геодезичні спостереження за станом Софійського собору і монастирських споруд, визначення осадок конструкцій і відхилень від вертикалі;

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева.-К.: Будівельник, 1982.-160с.
2. Каргер М.К. Древний Киев т. II, - Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1961г.
3. Кресальний М.Й. Софійський заповідник в Києві. Архітектурно-історичний нарис.- Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1960р. – С. 228 – 280.
4. Кресальний Н. И. Новые исследования северо-западной башни Софии Киевской // Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1972.